

Beszámoló az OTKA 307228. számú pályázati témáról

Az OTKA 307228. számú pályázataként a Szarmaták története című monográfia megírását és nyomdai előkészítését vállaltam Istvánovits Eszter társszerzővel. A kötet szövege és képanyaga elkészült 42,5 ív terjedelemben.

Az előzetesen megadott „munkacímet” felváltottuk egy hangzatosabb címmel: „...aligha állhat nekik bármely csatarend ellent...” (Egy elfelejtett iráni nép, a szarmaták).

Az eurázsiai sztyeppe urai évszázadokon, sőt évezredekken keresztül iráni nyelvű népek voltak. Később a sztyeppéről bevándorló – jóllehet a helyben talált magaskultúrák hordozóival összeolvadó – irániak uralma alá került Közép-Ázsia is és Belső-Ázsia egy része, olyannyira, hogy a görögök és rómaiak legrettegettebb ellenfeleivé váltak. A sztyeppelakók több hullámban (a rézkor végétől – bronzkor elejétől a tatárjárásig) eljutottak egészen a Duna völgyéig.

A római császárkor legjelentősebb barbár lakossága a Kárpát-medencében egy iráni nép – a szarmata – volt. Szokatlanul sűrűn megtelepedve az Alföldön, több mint négy évszázadon keresztül laktak hazánk területén. Nagy szomszédjuknak, a Római Birodalomnak gyakran törtek borsot az orra alá. A II. század végén a filozófus császár, Marcus Aurelius ugyan teljes megsemmisítésüket tűzte ki célul, terve azonban nem vált valóra. A Kárpát-medencei szarmaták népe továbbra is a térség meghatározó eleme maradt.

A Római Birodalom lehanyatlásával, a hunok hódításával egy akkora létszámú népesség, mint amilyen az alföldi szarmata volt, nem tűnhetett el. Ez a kérdés ma még alaposabb vizsgálatot kíván, valójában keveset tudunk az V. századi, illetve a még későbbi viselt dolgaikról. A források egy-egy szórványos adata, s az utóbbi idők néhány új régészeti lelete azonban arról árulkodik, hogy nem lenne haszontalan az ún. „továbbélő” szarmaták keresése az őket követő – gepida, langobárd, avar, magyar – népek hagyatékában.

Az újabb kutatások alapján ma már aligha kételkedhetünk abban, hogy az irániaknak – akikhez a szarmaták is tartoztak – fontos szerepe volt a honfoglalók hitvilágának, művészetének stb. formálódásában. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a magyar őstörténet-kutatás szempontjából is alapvető fontosságú a szarmaták sztyeppeti történetének megértése, hiszen éppen arról a területről (is) szó van és éppen abban az időszakban, amikor és ahol jó néhányan az ugorok szétválása után a magyarság nyomait keresik.

Ha pedig egész Európára kitekintünk, azt látjuk, hogy mind több kutató felveti annak lehetőségét, hogy a középkori lovagi kultúra kialakításában is szerepet játszottak a szarmaták.

Mindezek ellenére Magyarországon mind a nagyközönség, mind a szakemberek ismeretanyaga a szarmatákról igen felületes. Jellemző, hogy az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Magyarország története hallgat róluk. Ha a fenti tényeket figyelembe

vesszük, joggal állapíthatjuk meg, hogy hazánkban kutatásukat méltánytalanul hanyagolták el. Sajátos módon nem sokkal jobb a helyzet a nemzetközi régészeti kutatásban sem. Már 1899-ben a szarmata/alán kutatás egyik legjelentősebb képviselője, Ju.A. Kulakovszkij megjegyezte, hogy a német tudósok alig-alig veszik figyelembe e népek jelentőségét. A helyzet az elmúlt több mint 100 esztendő alatt mit sem változott. Az európai régészet és történettudomány (az orosz és ukrán kivételével) még mindig vészesen elhanyagolja a szarmatakutatókat. Sokan ma is Tadeusz Sulimirski kötetét idézik alapvető munkaként, mely annak idején a maga nemében jó összefoglaló volt, ám az elmúlt 35 évben alaposan túlhaladottá vált. Történtek ugyan kísérletek újabb összefoglalásokra, de ezek csak nagyon szűk körben ismertek. A hazai történettudományban még inkább hiánycikk egy ilyen jellegű szintézis. A Kárpát-medencei szarmatákra vonatkozó források Alföldi András által adott kritikai elemzése ugyan máig alapvető, de ez nem pótolhatja a sztyepei történetre és a szarmaták „utóéletére” vonatkozó művek hiányát, és még kevésbé helyettesítheti a megszorított régészeti leletanyag alapján felvázolható képet.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy megérett az idő a sztyepei iráni népek több ezer éves történetéről rendelkezésünkre álló adatok felvázolására a magyar olvasók számára. Ennek első lépését képviseli Makkay János indoeurópai népekről írt monográfiája. A jelen munkában mi e hosszú történetnek csupán egy másik – kis – szeletével foglalkozunk: nevezetesen a szarmatákkal, illetve Sarmatiával, remélve azonban, hogy a közeljövőben sor kerülhet az itt mellőzött időszakokról és népekről szerzett ismereteink összefoglalására is. A szarmaták történetének gyökerei a távoli múltba (Kr.e. VII. század) és messzi területre (az eurázsiai sztyeppére, olykor egészen a kínai határig) vezetnek vissza. A hangsúlyt – természetesen – a Kárpát-medencei történésekre és leletekre helyeztük.

A kötetet alapvetően négy nagy fejezetre osztottuk. Az első részben tárgyaljuk a szarmaták történetét az etnogenezisüktől kezdve a Kárpát-medence meghódításáig. A könnyebb követhetőség kedvéért egy földrajzi összefoglalóval egészítettük ki ezt az egységet. A második rész tárgyalja a Kárpát-medencei szarmatákat. A harmadik részben megvizsgáltuk, hogy mi történt a szarmatákkal/alánokkal a hunok megjelenése után. Itt figyelembe kellett vennünk a sztyeppét, a Kaukázust, a Kárpát-medencét és a Kárpát-medencétől nyugatra fekvő területet. Itt tárgyaltuk a Nart-eposszal kapcsolatos legfontosabb ismereteket. Kitértünk az Arthur-legendakör szarmata vonatkozásaira. Természetesen nem hanyagolhattuk el a honfoglalók iráni kapcsolatait, valamint a jászok szarmata eredetének kérdését. A negyedik nagy egység tematikus: szó esik a szarmaták életmódjáról, hitvilágáról, társadalmáról, fegyverzetéről, haditaktikájáról, kinézetéről és viseletéről, kereskedelmi és külkapcsolatairól.

Az első fejezetben röviden kitérünk a szarmaták közeli rokonaira, a kimmerekre és a szkítákra. Áttekintettük dióhéjban azokat a legfontosabb adatokat, amelyek nyelvükkel kapcsolatban rendelkezésünkre állnak. *A nyelvészeti és régészeti adatok összevetése alapján arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy a szkíták – és ennek megfelelően utódaik, a szarmaták – őshazája a Fekete-tenger északi partvidékén keresendő.* A gödörsíros, majd a katakombás, végül a gerendavázás fejlődési fázisokon keresztül törés nélkül jutunk el a Kr.e. VIII–VII. századig, azaz a szkítákkal azonosítható régészeti horizontig, majd a szarmatákig. A délkelet-európai etnogenezis tényét az antik auktorok azon megjegyzései is alátámasztják, amelyek szerint az iráni tömbtől (a helyben maradó 'szkítáktól') elváló többi iráni törzset Scythiából származtatják. Semmi esetre sem érthetünk egyet azokkal az elképzelésekkel, amelyek szerint a szarmata népek Ázsiából nyugatra vándorló csoportok lettek volna.

A legkorábbi szarmatának meghatározható leleteket Hérodotos leírása alapján a Dontól keletre kell keresnünk. *„Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a szauromatáknak a pusztai vidéke, akik a Maiétisz-tó öbléből tizenöt napi járásnyira laknak észak felé; itt ezen az egész területen sem vadon nőtt fa, sem gyümölcs nincs.”* *„A nyolcadik folyó a Tanaisz. Vize föntről jön, egy nagy tóból ered, s egy még nagyobb, a királyi szküthák és a saururomaták közt határt alkotó Maiétiszba torkollik...”* (HÉRODOTOS IV.21., IV.57.) Hérodotos, illetve Hekataios Kr.e. VI. századra vonatkozó adatai alapján tehát az Alsó-Don bal partja egyértelműen a saururomaták szállásterülete. Az erre az időszakra datált lelethorizont ilyenformán a saururomatákhoz köthető. Az is megállapítható, hogy ez az anyagi kultúra nem korlátozódik az Alsó-Don vidékére, hanem annál jóval szélesebb körben kimutatható. Elsősorban az Alsó-Volga-vidékről van szó, de a dél-uráli leletanyag is nagyon közel álló. Időben pedig visszafelé követhető a VII. századig.

A kutatás ez alapján már igen korán azonosította a saururomaták – szkítákéhoz sok tekintetben hasonlító – leletanyagát. Elsőként 1929-ben Paul Rau határolta körül az Alsó-Volga mentén a hozzájuk köthető temetkezések körét és határozta meg Hérodotos feljebb idézett adatai alapján saururomataként. B.N. Grakov ugyanezt a leletkört Blumenfeld kultúra néven kezdetben a szkítákhoz kötötte, majd később ő is a saururomata elképzelés hívévé vált. A Don és Volga közötti sztyeppe és az Alsó-Volga-vidék Kr.e. VII–VI. századi régészeti leletanyagát a jelen kutatás egybehangzóan a saururomatákhoz köti. *A szarmata etnogenezis színtere a Don és Volga, illetve Urál folyó közötti sztyeppén keresendő.*

A saururomata szállásterületről települések nyomát nem vagy csak igen szórványosan ismerjük. A temetkezések kivétel nélkül kurgánosak, általában Ny–K-i, olykor K–Ny-i tájolásúak. Fontos jellegzetességei e korszaknak a tűzkultuszra utaló nyomok a sírokban: füstölőedények, kööltárok, melyeken tűz nyoma figyelhető meg stb.

A kutatókat régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogyan magyarázandók a női sírokba helyezett fegyverek. Ez és a szakrális tárgyak női sírokban való koncentrálódása, továbbá az antik auktoroknál unos-untalan visszatérő amazon-toposz vezette arra a kutatást, hogy a nők vezető szerepét feltételezze a szauromata társadalomban. Az általánosan elterjedt és soha meggyőzően nem cáfolt képet B.N. Grakov matriarchátusról szóló munkája alapozta meg.

A régészeti leletanyag alátámasztja azt a megállapítást, hogy a szauromata néven összefoglalt leletanyag egyértelműen arra utal, hogy a szkítával párhuzamosan, ugyanabból az alaplakosságból formálódott néppé a szauromata. *Vagyis a két kultúra egy töről fakadt: nevezetesen a sztyeppei kurgán-műveltség egyenes ági leszármazottjai.* Ez a rokonság annyira közeli, hogy – amennyiben nem tudnánk Hérodotos adatáról, amely megkülönbözteti a szkítákat és szauromatákat – hagyatékukat akár egyetlen nép régészeti anyagaként határozhatnánk meg. Ezzel kapcsolatban külön alfejezetben térünk ki a szauromata állatstílus kérdésére.

A szauromaták volgai és uráli csoportjának régészeti leletanyaga jó néhány eltérést mutat. Az időben a szauromaták után következő – ún. prohorovkai (vagy kora szarmata) – időszak anyagi kultúrájának formálódását a Dél-Urál-vidékre lokalizálhatjuk. Erre a fázisra eltűnnek azok a vonások, amelyek alapján matriarchátusra gondoltak a szauromaták kutatói. M.I. Rosztovcev ebből a tényből kiindulva felvetette, hogy két különböző népet kellene látnunk a Hérodotos-féle szauromatákban és a prohorovkai időszak – több auktoradat alapján – szarmatákkal azonosítható népességében, azaz a szauromaták és szarmaták két különböző nép lenne. E teóriát a szarmata kutatás másik nagy alakja K.F. Szmirnov cáfolta meg. A jelenlegi oroszországi és ukrainai (valamint kazahsztáni) kutatók felelevenítették Rosztovcev elméletét. *A magunk részéről úgy véljük, hogy a szauromata – szarmata azonossághoz a források, a régészeti leletek és a nyelvészeti adatok alapján nem férhet kétség.*

Mint a fentiekben már utaltunk rá, a Kr.e. VI–V. századra az Urálnál már kialakult (vagy legalábbis kialakulófélben volt) az új színezetű leletkör. A prohorovkai sírmezőket a szauromata temetőkkel ellentétben a rítus sokszínűsége jellemzi. A lényeges vonások közé tartozik az idegen – talán keleti – hatásra elterjedt D–É-i tájolás, a padmaly, ételmellékletként a juh mellső lába. A szabályos tájolástól csak ritkán tértek el, így pl. a családi kurgánok esetében, ahol a család/nemzetség(?) fő köré helyezték el a rokonokat. A kiépülő új kapcsolatok bizonyítékai a Fekete-tenger parti antik városokból származó importok, de ugyancsak ilyen a meótoktól – a Kubán-völgy paraszti életformát folytató őslakosságától – érkező néhány edénytípus is. A Kubán-vidék leletanyagában intenzív kereskedelmi kapcsolatok mutathatók ki a Bosporusszal és az ÉNy-Kaukázus nomádjaival.

A IV–III. század folyamán a Dél-Urálban, az Alsó-Volgánál, az Alsó-Don-vidéken, valamint az Észak-Kaukázus előterében megfigyelhető egy fokozatos nyugat–délnyugati mozgás. Ennek hátterében alighanem az Urál-vidéki nomádok nyugatra induló elmozdulása állt. A terjeszkedést a demográfiai adatok alapján a lakosság lélekszámának növekedése válthatta ki. Nem világos, hogy a fenti jelenségeket pontosabban melyik régióban lehet belső fejlődésként/átalakulásként értékelnünk, azaz a sauruomata/szarmata lakosság szerves továbbéléséent, és hol szükséges vándorlásra/hódításra gondolnunk. Egyes elképzelések szerint az átalakulás mind az Ural-vidéken, mind az Alsó-Volgánál lezajlott (még ha eltérő időben is), azaz a sauruomata leletanyag fokozatos változása igazolható, s így alakult ki a prohorovkai lelethorizont, melynek hordozói átlépték a Don vonalát és a Kaukázus irányában is terjeszkedtek. Mások úgy vélekednek, hogy a változások csak az uráliaknál következtek be, ők voltak a prohorovkai horizont megalkotói. Elsőként legyőzték a volgaiakat, majd tovább hódítottak nyugat felé. Ha ezt a verziót fogadjuk el, akkor egyetértünk azzal a teóriával, hogy a keleti nomád szarmaták alávetették sauruomatákat, egy tőlük idegen népet. Egyelőre ez a két álláspont feszül szembe egymással. Véleményünk szerint a leletanyag a hódítást igazolja, ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy erre a modellre – azaz arra, hogy a sauruomaták és szarmaták két eltérő nép – nincs bizonyítékunk. Ezért egy harmadik lehetőséget vetettünk fel, nevezetesen, hogy *egyazon népesség két törzse(?) / csoportja rivalizálásaként értékeljük a hódítást*. Számunkra ez tűnik a legvalószínűbbnek.

Azt mindenesetre egyértelműen leszögezhetjük, hogy a vándorlások időszakára a korábbi anyagi kultúra alaposan megváltozott. Ez már az ún. prohorovkai (kora szarmata) kultúra. A korábbi, a szkítákéhoz közel álló vonások fokozatosan eltűntek. Az egyes temetkezések „szegényebb” vagy „gazdagabb” leletegyüttese a társadalmon belül lezajló differenciálódásra utal. Kialakult egy lovas arisztokrácia, valamint elkülöníthetőek a papok, illetve papnők temetkezései. A szóban forgó sauruomata/szarmata terjeszkedésre vonatkozó írott adatok rendkívül töredékesek és korántsem egyértelműek, és nincs igazán megbízható forrásadatunk arra nézve, hogy a szarmaták a Kr.e. IV. század első felében átlépték a Don vonalát. A déli és délnyugati irányú terjeszkedésre viszont mind az írott, mind a régészeti források szolgáltatnak adatot. A Don vonalát délnyugati irányban átlépő törzs – a későbbi szirákokkal azonosítható népesség – a Kubán völgyét szállta meg, s így a Bosporusi Királyság szomszédjává vált.

A Kr.e. III. századi európai sztyeppe története a jelenlegi szarmata kutatás egyik Achilles-pontja. A Fekete-tenger északi partvidékének meghódításával kapcsolatban a legfontosabb az időpont meghatározása lenne, ami a leletanyag híján egyelőre komoly nehézségekbe ütközik. Tény, hogy a III. században a virágzó szkíta kultúra, amelynek

legjellegzetesebb képviselői az aranyban dúskáló királyi kurgánok, hirtelen eltűnt a Dontól nyugatra fekvő sztyeppéről. Ugyanakkor nincs rá bizonyíték, hogy a szarmata foglалás ezzel összefüggésben zajlott volna le: a hitelesen keltezhető legkorábbi szarmata leletek ezen a területen nem korábbiak a Kr.e. II. századnál. Valószínűleg hasonló helyzettel állunk szembe, mint a Kárpát-medencei legkorábbi szarmata foglалók esetében. *Reálisnak tűnik, hogy a keletről érkező nomádok első megjelenése egy területen, valamint ottani „kalandozásaik”, a települések és a lakosság pusztítása nem jelent azonnali foglалást/megszállást (gondoljunk pl. a tatárjárásra!). A Kr.e. III. században – nagy valószínűséggel annak már a legelején – megindult a szarmaták erőteljes nyugati előnyomulása. Ennek háttérében szerepet játszhatott a gazdasági erővonalak átrajzolódása a térségben, valamint az is, hogy a szkíták kétfrontos küzdelmet folytattak (keleten a szarmatákkal, nyugaton a keltákkal), ami megosztotta erőiket.*

Többen fölvetették azt a lehetőséget, hogy a szarmaták Közép-Ázsiából származnak. A magunk részéről ezt a hipotézist nem tartjuk elfogadhatónak. Nem kétséges, hogy az általunk tárgyalt területeknek – azaz a Dél-Urálnak és az attól nyugatra húzódó vidéknek – a legkorábbi (szauromata) időktől kezdve voltak kapcsolatai az Iráni-medencével, Közép-Ázsiával, sőt talán Belső-Ázsiával is. Ugyanakkor a hatalmas terület rendkívül változatos és szerteágazó, regionális különbségekkel tarkított leletanyagát és a rá vonatkozó forrásokat szinte lehetetlen áttekinteni, ennek hiányában pedig nehéz rendszert felfedezni az egymástól elhatárolt „ismeretfoszlányokon” belül. Mivel a közel egyidőben lezajló történések olykor szerves kapcsolatban állhattak egymással, röviden vázolunk néhány – talán a sztyeppe történetével (is) összefüggő – III. századi eseményt.

Az akhaimenida Perzsa Birodalom romjain Nagy Sándor hódításai nyomán kialakuló szeleukida állam alig valamivel több, mint egy évszázados létének 247-ben a – szkítákkal rokon – parthusok vetettek véget. A Parthus Királyság az elődjét ért gazdasági krízis nyomán jött létre azt követően, hogy a Szeleukida Birodalom két, periférián lévő tartománya elszakadt tőle. Az egyikből alakult meg a Gréko-Baktriai állam. A másik tartományt a parni nomád törzsszövetség szállta meg Arsakés vezetésével. A nomád arisztokráciára támaszkodó dinasztia-alapító hamarosan meghódította Hyrcaniát (a Kaspi-tenger déli-délkeleti partvidékét) megvetve az új birodalom gazdasági és katonai alapját. A század közepétől az Arsakidák uralma alatt kiépülő új nagyhatalom több mint fél évezreden keresztül az akkori világ legerősebb államainak egyikévé, a Római Birodalom legnagyobb ellenfelévé vált. Ezekkel az eseményekkel közel egyidejűleg építette fel a Ching dinasztia a kínai Nagy Falat, ami az északi nomádok megerősödésével volt egyenes összefüggésben. Annak ellenére, hogy a kínaiak komoly erőket vonultattak fel a határaikon egyre erősödő ellenségeik ellen, a gazdaságilag-katonailag prosperáló hiung-nu törzsek szövetségéből a III. század vége felé már

hatalmas birodalom keletkezett. A hiung-nuk által kiszorított jüecsik korábbi lakóhelyükről Kanszu tartományból Dzsungárián keresztül Baktriába vonultak. A jüecsik nyomán a vuszunok a Balhas-tó mellékére települtek. Valószínűleg a jüecsi törzs volt a fő ereje annak a nomád társaságnak, amely Kr.e. 140 és 130 között megdöntötte a Gréko-Baktriai királyságot.

Az európai szarmaták Don és Dnyeper közé költözése időben egybeesik az ázsiai nomádok mozgásával, a Parthus Birodalom kialakulásával. *Anélkül, hogy egyenes összefüggést próbálnánk kimutatni a III. századi észak-pontusi sztyeppe-i kataklizmák, a parthus, illetve a hiung-nu birodalom felemelkedése között, mindenképpen említésre méltónak látjuk, hogy nagyjából egyidőben komoly mozgás indult meg az egész eurázsiai sztyeppeövezetben, amely – a nomád társadalmakban a történelem során gyakran érvényesülő dominó elv alapján – a kiinduló ponttól több ezer kilométeres távolságra is érződhetett.* Lehetséges, hogy egy kedvező periódus után megnövekedett állatállomány vezethetett a népesség szaporodásához, aminek következménye a szétraadás. Elképzelhető az is, hogy külső hatással kell számolnunk: új népesség érkezésével. Egyelőre csak annyi bizonyos, hogy az impulzus nyugat felé innen indult el. Hogy milyen volt a dél-uráliak viszonya keleti, illetve délkeleti szomszédaikkal, arra vonatkozóan nem rendelkezünk ismeretekkel. Az eredmény mindenesetre a Fekete-tenger-partvidéki szkíták életében bekövetkező törés, illetve a szeleukida Parthia tartomány megszállása.

A III–II. századtól kezdve a szarmaták aktívan részt vettek a Fekete-tenger északi partvidéke, sőt Kis-Ázsia politikai életének alakításában. (ld. erre pl. a Polyenos-féle Amage-legendát!). A III. századi hiátust követően a Kr.e. II. századtól a szarmatákhoz köthető leletanyag megjelenik a Pontus északi partvidékén a Dnyeper alsó folyásáig. Az utóbbi időben elterjedt nézet szerint csak a század közepétől. A Dontól nyugatra ma már több mint 4000 szarmata sírt ismerünk. Ez lehetővé teszi a leletek értékelését és elméletileg a kronológiai szétválasztásukat is. Ugyanakkor számos jelentős különbség is szembetűnő az egyes régiók között, főként a Don–Dnyeper közi, illetve a Dontól keletre található szarmata emlékek összehasonlításakor. Ebben az időszakban egy új, jellegzetes díszítőművészet terjedt el, az ún. szarmata polikróm állatstílus, mely nyomon követhető egészen a Kr.u. II. század első feléig. Ebben az időszakban az Észak-Pontus történetét alapvetően azok az ellentétek határozták meg, amelyek (Nagy) Mithridatés Eupátor pontusi királysága és a Római Birodalom viszonyát jellemezték. Ennek megfelelően alakult a barbár törzsek sorsa, s ez erősen befolyásolja a róluk szerzett információinkat is. Ebben a korban a kezdeti idők homályos és nehezen kibogozható forrásadatai után az antik szerzők munkáiban egyre több utalás történik a különböző szarmata törzsekre. A történeti és földrajzi munkákat szerencsésen egészítik ki az epigráfiai adatok.

Felmerül a kérdés, hogy a már korábbi időtől kezdve lokalizálható szirákokon kívül milyen további szarmata törzsekkel számolhatunk. Hérodotos után csak jónéhány száz évvel később találkozunk a Fekete-tenger északi partvidéke törzseinek módszeres leírásával, mégpedig Strabónnál. Régészeti szempontból immár a szuszli – közép szarmata – korszakban járunk. Strabón négy szarmata csoportot említ, melyeknek elhelyezkedése nagy valószínűséggel a következő: 1) a Don–Dnyeper közén a roxolánok; 2) a Dnyepertől nyugatra sorban előbb az urgok; 3) majd a királyi szarmaták; 4) végül a jazigok. A források egybecsengő állítása mellett, valamint figyelembe véve Strabón megbízhatóságát és információinak hitelességét, a régészeti leletekből leszűrt következtetések ellenére fel kell tételeznünk, hogy legkésőbb a Kr.e. I. század elejére (de annál csaknem bizonyosan már korábban) a szarmaták legalább három népe (az urgok, a királyi szarmaták és a jazigok) a Dnyepertől nyugatra foglaltak helyet.

Ha kelet felé követjük tovább nyomon a szarmata népek elhelyezkedését, akkor a roxolánok mögött az aorszokat találjuk a Don bal partján, illetve az Azovi-tenger partján, míg a szirákok továbbra is a Kubán völgyében helyezkedtek el.

A szirák az egyetlen olyan szarmata csoport, amelynek nem tudunk a nyugati vándorlásáról. Erre ugyanis csak egyetlen homályos Plinius hely utal, amelyik a Fekete-tenger északi partvidékének nyugati részére lokalizálja őket. Ettől eltekintve valamennyi forrás az Azovnál, a Kaspi-tengernél vagy a Kaukázus előhegyeiben tudja szállásaikat. Egy ideig fontos politikai tényezőként szerepeltek a térségben. Az ezredforduló tájára azonban helyzetük kezdett egyre inkább instabillá válni a Kubán jobb partján az újabb szarmata (aorsz/alán) nyomás miatt. A Kubán-vidéki szirákok erődített telepeikre húzódtak, a Tamany-félszigetre szorultak vissza. Ezzel párhuzamosan a korábban egységes leletanyagukban lokális csoportok határolhatók körül. Az aorszok északról és keletről bekerítették a szirákokat, hiszen a kezükben volt a Kaspi-partvidék nagy része (s ezzel a Derbent, a második legfontosabb kaukázusi átjáró). Így a szirákok – főként az Észak-Kaukázus középső részén, a Terek és Szunzsa folyók medencéjében élő csoportok – az elő-kaukázusi sztyeppéken találták magukat bekerítve. Ezek szerint az aorszok a roxolánok keleti, a szirákok északi szomszédai. Ez utóbbiaktól feltehetőleg a Manics folyó választotta el őket.

Talán a legvitatottabb szarmata(?) törzsek s Strabónnál említett urgok és királyi szarmaták. Elképzelhető, hogy a sauromaták utódai, az Azovi-tenger keleti partvidékének jazamatáival és jaxomatáival (továbbá a hixomatákkal és a hixobatákkal) rokoníthatók vagy egyenesen azonosak velük. A jazigok ennek a társaságnak a leszakadt, nyugatra vándorolt ága lehetett. A roxolánok mellett a kutatók egyre inkább a jazigokat tartják e korszak másik nagy törzsszövetségének. A jazigok a Kárpátoktól keletre körülhatárolható régészeti hagyatékát a

jellemző sírtájolás alapján próbálták azonosítani. A budzsaki sztyeppén (Ogyessza, Al-Duna vidéke), illetve Moldovában található egy emlékcsoport, amelynek temetkezéseiben a halottakat – a Dnyeper-vidéken uralkodó É–D-i sírtájolással ellentétben (roxolánok) – fejjel délnek fektették. A szóban forgó temetkezéseket a Kr.u. I. század elejére – közepére keltezik, ami – mint fent láttuk – erős „késést” mutat Strabón legnagyobb valószínűséggel legkésőbb a Kr.e. I. századra datálható népleíráshoz képest. A északnyugat-pontusi leletek jazigokkal való azonosítását alátámasztja, hogy a Kárpát-medencébe bevándorló jazigok uralkodó tájolása hasonlóképpen D–É-i. Ugyanakkor az I. század közepétől a Fekete-tenger partvidékén a D-i tájolás eltűnik, amit a jazigok elvándorlásával hoznak összefüggésbe.

A szarmaták Kárpát-medencei bevándorlása szempontjából fontos al-dunai régió etnikai képe ugyanebben a korszakban erősen átalakult. Még az erősen töredékes adatainkból is világos, hogy az Al-Duna-vidék feletti uralom fokozatosan átcsúszott a dákok kezéből a – vitatott eredetű – basztarnákéba, akiket végül a szarmaták szorítottak vissza (ld. lejjebb). Nagyjából ugyanebben az időben a rómaiak lépésről lépésre szerezték meg a Dunától délre fekvő területek feletti ellenőrzést, aminek megkoronázása később az illyricumi és a szomszédos régiók – Pannonia, Moesia, Thracia, s végül Dacia – provincializálása lett. Mindezek az események – elsősorban a rómaiak dákellenes expanziója – megváltoztatták a Dnyepertől nyugatra fekvő területek barbárjainak helyzetét. A terület urai még egy darabig feltehetőleg a dákok, majd a basztarnák voltak, de a szarmaták alighanem már tömegesen lépték át a Dnyepert és terjeszkedtek nyugat felé, hamarosan elérve az Al-Duna vidékét. A szarmaták nyugati expanziójához kapcsolják, hogy kb. a Kr.u. I. század közepére válságba került a Zarubinci kultúra, az I. század folyamán megszűntek a temetői, és nagyjából ebben az időben zajlott a jazigok bevándorlása a Magyar Alföldre.

Mindez persze nem jelentette a dák veszély megszűnését Róma számára. A fő ellenség a Kárpát-medencében és annak előterében továbbra is a dák maradt. Nem véletlen, hogy az al-dunai szarmata mozgólódások gyakorta kapcsolódtak a dákokéhoz. A rómaiak a dák kérdés megoldását folyamatosan szem előtt tartották egészen Traianus uralkodásáig, akinek végül sikerült megoldania a helyzetet. Addig azonban még több próbálkozásra van adatunk. Az Al-Dunánál nyilván csillapítólag hatott a barbárokra, amikor például Augustus uralkodása idején 50 ezer getát telepítettek át Thrákiába. Az sem jelentette a probléma megnyugtató rendezését Róma számára, amikor hosszú diplomáciai és katonai előzmények után a birodalom határát sikerült előretolni a Dunáig. A geta/dák–szarmata viszony fontos vonatkozására világított rá C. Beldiman, aki összegyűjtötte a Kr.u. I–II. századból a Románia területén talált „tamga”-szerű jeleket (16 lelőhely 35 szimbóluma). Vizsgálatából kiderült, hogy ezek egy része – kisebb hányaduk – pontusi eredetű tárgyon jelentkezik, a többség azonban az autochton

lakosság emlékein. *Mindez igen szoros kapcsolatra utal a szarmaták és a geta-dákok között.*

Annyi bizonyos, hogy a Kr.u. I. századra a szarmata törzsek topográfiája alapvetően átrendeződött a Strabón által ismerthez képest. Plinius tehát a jazigokat a Kárpát-medencébe, az aorsz-hamaxobiákat, roxolánokat és alánokat a Dnyeper és Duna közé, s néhány bekezdéssel lejjebb a szirákokat az Alsó-Dnyeper bal partjára helyezte. Kérdés, hogy az adat mikorra vonatkozik. Mindenesetre Kr.u. 79 előttre, hiszen tudjuk, hogy Plinius ekkor – a Vezúv nevezetes kitörésekor – halt meg. A datálás a jazigok Kárpát-medencei honfoglalása szempontjából is nagyon fontos.

Népfelsorolásában Plinius említi az alánokat, akik ebben az időszakban már ugyancsak szerephez jutottak. Korábbi említéseik főként költői, de legalábbis szépirodalmi művekben fordulnak elő, időhöz és helyhez nem, vagy csak nehezen és bizonytalanul köthetők. Első, Pliniusnál korábbi említésük a 35. évhez kötődik. Nem sokkal később – 72-ben – a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Don-delta és az Azovi-tenger környékén írnak róluk. Innen indultak transzkaukáziai hadjáratukra. *A Kr.e. I – Kr.u. I. századi intenzív szarmata mozgásokat két egymástól független esemény határozta meg: az alánok keletről jövő nyomása és a geta-dák-basztarna uralom meggyengülése a Dnyepertől nyugatra, ahol ahhoz hasonlóan használták ki a létrejött hatalmi vákuumot a szarmaták, mint ahogyan a később tárgyalandó alföldi jazigok tették.* A forrásokból kirajzolódó képet sokban alátámasztják a régészeti adatok. A Kr.e. II–I. századi szarmata leletek elterjedését ábrázoló térképen jól látható, hogy a lelőhelyek alig-alig lépték át a Dnyeper vonalát, míg egy évszázaddal később a Dnyeper jobb partja már sűrűn betelepült.

Ebben az időszakban a szarmaták lakta térség eseményeinek egyik meghatározó eleme a római–parthus ellentét volt. A III. században létrehozott Parthus Királyság a Kr.e. II. században nagyhatalommá nőtte ki magát: egy időben kelet felé egészen az Indusig terjesztette ki határait. A II. század végére nyugaton elérte az Euphratest. A két rivalizáló birodalom – a római és a parthus – folyamatosan összeütközésbe került. Viszálykodásuk tárgya gyakran volt az Armenia feletti hatalomgyakorlás.

A Fekete-tenger déli és északi partja egyaránt a rivalizálók érdeklődésének homlokterébe került. A rómaiak már Caesar és Augustus idején, s még inkább Claudius, s őt követően Nero, Vespasianus és Titus időszakában külön figyelmet fordítottak erre a területre.

A szarmata törzsek elhelyezkedését véve figyelembe aligha lepődhetünk meg azon, hogy a korabeli világpolitikában nem elhanyagolható szerepet játszottak. Gyakorlatilag valamennyi velük szomszédos állam számára fennállt a lehetősége annak, hogy a mozgékony, s harcedzett szarmatákhoz forduljanak katonai segítségért, akik egyébként is előszeretettel halásztak a zavarosban, zsoldosokat pedig szívesen biztosítottak az egymással versengő

„nagy hatalmaknak”. Ebben még az sem akadályozta az egyes törzseket, hogy olykor-olykor a hadszíntéren saját törzsrókonaikkal is szembekerültek.

A barbárokkal történő manipuláció fő mesterei persze a rómaiak voltak. A Fekete-tenger partvidékének meghatározó hatalma volt a Bosporusi Királyság, Thrákia és a Pontusi Királyság. Ezek mind fontosabbá váltak Róma számára, mint a birodalom parthusok által zaklatott keleti határainak szomszédai, potenciális hátországai. Utóbbi kettő hagyományosan Róma-barát politikát folytatott. Caesartól kezdve a rómaiak következetesen törekedtek arra, hogy ezt a régiót pacifikálják, dinasztikus kapcsolatokkal kössék össze egymással és egyúttal a velük szövetséges államokkal – tehát Thrákiával és a Pontusszal – az ottani népeket. A végcél a terület provincializálása volt.

49-ben a bosporusi trónutódlás körül háború robbant ki, amelyben az egymással harcoló felek oldalán a szirákok és aorszok egymás ellen léptek fel. A konfliktus sorsát a római expedíciós csapatok érkezése pecsételte meg. A háború valószínűleg eléggé nagy területet és további népeket is érintett. A nyugat-krími tengerparti szkíta telepeken komoly pusztulási réteget mutattak ki az ásatások a Kr.u. I. század második negyedéből. Alighanem a Róma-ellenes „késő szkíta” uralkodók (akiknek felmenői az Ázsiai Bosporuson élő szarmaták közül kerültek ki) valószínűleg VIII. Mithridatést támogatták, s így alighanem szembe találhatták magukat az aorszokkal.

Az alánok és a szirákok mellett (ld. feljebb!) a roxolánok is rendszeresen feszültséget okoztak a Római Birodalom számára. Az ő mozgólódásaikról az al-dunai határon értesülünk.

A régészeti anyag alapján úgy látszik, hogy a Kr.u. I. század közepére – II. század elejére az aorsz–alán (új leletanyag hordozói) hatására nyugatabbra húzódtak a roxolánok (a korábbi leletanyag hordozói).

Erre a korszakra jellemzőek a kiemelkedő társadalmi helyzetű „fejedelmi” vagy „királyi” temetkezések, amelyek főként az Alsó-Don vidékén koncentrálódnak. Az itt bemutatott kör egyik legjellegzetesebb vonása az újjászülető szarmata állatstílus. Az ún. arany-türkiz, illetve polikróm díszítési mód fő jellemzője, hogy türkiz kőbetétekkel hangsúlyozzák az ábrázolt lények egy-egy részletét. A szibériai-altáji és közép-ázsiai állatvilágon kívül megjelennek emberi figurák is (illetve félig ember-félig állat fantasztikus lények – ilyen pl. a kobjakovói torques) is. A stílus viszonylagos egységességét megmagyarázhatja, ha elfogadjuk a fent vázolt hipotézist, amely szerint baktriai műhelyek megrendelésre készített termékeiről van szó. Az alsó-doni „fejedelmekkel” egyidejűleg jelenik meg az ún. Zolotoje kladbiscse (Arany Temető): a Kubán jobb partján több mint 110 km hosszan elnyúló kurgánláncolat (kivételképpen előfordul néhány sír a folyótól délre is). A sírhalmok egymáshoz kapcsolódó csoportokat alkotnak. Az Arany Temető a Kr.u. I. és III.

század között volt használatban, de a legintenzívebben az I. század második felében – II. században emeltek itt kurgánokat. Főként katakombákba helyezték el a halottakat, aranylemezekkel kivarrt ruhába öltöztetve, fegyverrel, lószerszámmal, gazdag itáliai és provinciális importtárgyakkal ellátva. Jellemzően férfiakról van szó, elsősorban nehéz páncélzatú harcosokról – catafractariusokról –, akik életükben a társadalmi ranglétra felső grádicsain állhattak. A Zolotoje kladbiscse sírjait korban némileg megelőzi, részben pedig azzal egykorú (a Kr.e. I. – Kr.u. I. századra keltezhető) az ún. Zubovszkij-Vozdvizsenszkaja csoport, amelynek lelőhelyei a Kubán bal partján helyezkednek el. A katakombás rítus itt ismeretlen, a sírgödrök szélesek, Ny–K-i tájolásúak. A leletanyag összetétele azonban – fegyverek, ezen belül páncélzat, lószerszám, sok importtárgy, arany ruhadíszek – megint csak a felső katonai réteg sírhelyeire utal. A kutatás korábban egyöntetűen a szirák előkelőkhöz kötötte a csoportot, majd felmerült egy, a sírcsoportot a legkorábbi alánokkal azonosító verzió is.

Az alánok – mint láttuk – a Kr.u. I. században tűntek fel az Észak-Pontusnál. Talán az ő kilétükről és történetükről olvashatunk a szakirodalomban a legtöbbet. A könyvtárnyi irodalom viszont olyan ellentmondásos és kusza, hogy valójában róluk tudunk a legkevesebbet, legalábbis ami a korai történetüket illeti. Ugyanakkor az egyetlen olyan szkíta-szarmata nép, amelynek ma is élnek utódai: az oszétok az észak-kaukázusi Oszétiában (Oroszország), illetve Dél-Oszétiában (Grúzia). Egy középkori csoportjuk – a jászok – Magyarországon telepedett le (Jászság).

Az alán név etimológiájával foglalkozva figyelmet kell szentelnünk annak, hogy a roxolánok neve kétségkívül elválaszthatatlan az alánokétól (ti. ők a fehér alánok). Ebben az összefüggésben nem felejtkezhetünk el az aorszokról sem, akiknek a neve ugyancsak *'fehér'* jelentésű. Az alánok, a roxolánok és az aorszok tehát nevük alapján valamiképpen összetartozó törzsek. Az alánok eredetének problémája igen szerteágazó és nehezen követhető hipotézisek sorozata. Alapvetően két teóriával kell foglalkoznunk. Az egyik szerint az alánok Közép-, sőt Belső-Ázsiában alakultak volna néppé, s onnan indultak meg nyugat felé hódító útjukra. A másik elképzelés szerint a korábbi szarmata kultúra folytatói voltak. A kínai és görög források összevetéséből több kutató szerint a régészeti kutatás szempontjából első helyen Baktria, majd az Altáj került a figyelem középpontjába, mint a középső szarmata időszak új régészeti leletanyagának lehetséges származtatási helye, s mint amelyet az ott fellelhető párhuzamok alapján alánként kellene meghatároznunk. A jelen kutatás számára még nem eldöntött kérdés, hogy az alánok végül is bevándoroltak-e Közép-Ázsiából vagy helyben alakultak ki.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a középső szarmata időszakban a szarmaták

körében erős mozgolódás támadhatott. A hatalmi viszonyok átalakultak: a törzsszövetség élére – alighanem fokozatosan – az alánok kerültek. Az antropológiai anyagban a mongolid elem hiánya inkább arra enged következtetni, hogy nem keletről érkeztek a szarmaták területére az alánok, hanem a szarmata törzsszövetségen belül vették át a vezető szerepet fokozatosan. A közép-ázsiai eredeztetés esetén nehezen magyarázható a roxolánok 'fehér alán' volta, azaz szoros kapcsolata az alánokkal. *Mindezek után leszögezhetjük, hogy nagy valószínűség szerint valahonnan a Dél-Ural-vidék szarmata lakosságának köréből indult el az a népmozgás, amelynek különböző ágai nyugatra illetve keletre vándoroltak. Az alán törzsszövetség vezető erejének gazdag leletanyaga kiterjedt keleti kapcsolatokat mutat.*

Amennyiben elfogadjuk, hogy már a Kr.u. I. század folyamán a szarmata törzsszövetség vezetését az alánok vették át, akkor azt látjuk, hogy az I. század végén a nomád birodalom kiterjesztette hatalmát a Volga és a Duna közti óriási területre – a Dél-Bugig és az Al-Dunáig egészen biztosan, és esetleg a Magyar Alföldig is. Kelet felé területük elérte a Szir-Darja és Amu-Darja közét – Kangkü határát. Nem mondanak ennek ellent az antik földrajzírók sem. Ptolemaios szerint Ázsiában és Európában egyaránt éltek (a Don mindkét partján). Mindkét helyen szkíta alánoknak nevezi őket. A Ptolemaiossal közel kortárs Dionysius Periegetés a Dunától a Fekete-tenger partjáig jelöli meg az alánok szállásterületét, valahol a Dnyepertől nyugatra. Ebből arra következtethetünk, hogy a terület különböző, elsősorban szarmata népcsoportjai, az alán szövetség részeivé váltak.

A továbbiakban tárgyaljuk nagy vonalakban a sztyeppe legfontosabb történeti eseményeit az antik auktorok alapján, az ún. alán (közép szarmata kor vége – késő szarmata) időszakban. Ehhez kapcsolódóan bemutatjuk a szóban forgó korszak régészeti leleteit. Meghatározó jelentőségű esemény volt a III. század közepén az észak–dél irányú gót vándorlás, amely végső soron a térség etnikumait magába foglaló Marosszentanna-Csernyahov kultúra kialakulásához vezetett. Ez a hatalom mintegy kettészakította a Fekete-tenger partvidéki szarmaták szállásterületét: kisebb csoportjuk a budzsaki sztyeppére (Ogyessza környéke – Dél-Moldova) szorult vissza, s legközelebbi törzsrokonai emlékei a Dnyeper jobb parti részén található meg nem túl nagy számban. Ugyanakkor a a gót vándorlás által szintén érintett Krímben valószínűleg az Észak-Kaukázusból érkező szarmata (alán?) csoportok telepedtek meg, amelyek az e területet addig uraló ún. késő szkíta népséget váltották fel.

A IV. században a sztyepei szarmatákat részben nyugatra sodorták a hunok, az ott maradók pedig beolvadtak a később érkező keleti népekbe. Az alánok egyes csoportjai továbbéltek eredeti területükön (ld. később). A hozzávetőleg két ezer éves iráni uralmat türk dominancia váltotta fel a sztyeppén.

II.

A dolgozat második nagy egységében a Kárpát-medencei szarmaták történetével foglalkozunk. Ebben a fejezetben a legfontosabb vitatott kérdések újraértékelésére helyeztük a fő hangsúlyt. Éppen ezért részletesen kitértünk itt a teljes korai lelethorizont tárgyalására, valamint a forrásokra. *A kettőt összevetve úgy véljük, hogy a Kr.u. I. század első harmadától számolnunk kell ugyan jazig jelenléttel a Közép-Duna előterében, azonban a leletek hiánya a korai magyar történelem kalandozásaira emlékeztető mozgalmakra utal. Ezek szerint a Kárpát-medencét meghatározó politikai erők szövetséges zsoldosaiként fellépő jazigokról lehet szó adott esetben. A Kárpát-medencei szarmata foglalással kapcsolatban felhívtuk a figyelmet arra, hogy korántsem egyértelmű az ún. „aranyhorizont” eredetének meghatározása. A gyártási hely körülhatárolását a természettudományos módszerek segítségével kellene megkísérelnünk a jövőben. A leletek alapján egzakt módon az I. század legvégénél korábbanra datálni az ún. jazyges metanastae sírokat nem lehet.*

Az I–II. század fordulóján kétféle eltérő jellegű temető mutatható ki. A fent említett „aranyhorizonthoz” tartozók (pl. Mezőcsát, Füzesabony) mellett „szegényesebb” sírokkal induló temetkezési helyeket alakítottak ki a szarmaták. Míg az előbbiekre jellemző a férfiak hiánya, s talán a kis sírszám (bár megjegyzendő, hogy többségük szórványtelep), addig az utóbbiaknál egyértelműen hosszabb kronológiával kell számolnunk, s ennek megfelelően nagyobb sírszámúak (pl. Felsőpusztaszer). Valójában ez az egyetlen olyan adalék, amely áttételesen arra utal, hogy talán kronológiai különbség sejthető, azaz az „aranyos” horizont vége lenne párhuzamos a nagyobb sírszámú temetők nyitásával.

Kitértünk arra a kérdésre, melyet Alföldi András vetett fel a szarmaták foglalásával kapcsolatban, nevezetesen, hogy a rómaiak betelepítéseként kerültek volna hazánk területére. A magunk részéről úgy véljük, hogy ez a feltételezés nem igazolható. A négy császár évére vonatkozó, Tacitus által megfogalmazott „szövetségbe fogadás” véleményünk szerint nem túsok szedését jelentette, ahogyan arra korábban gondoltak, minthogy az auktoratban együtt szerepel a „nagyobb jutalom” emlegetésével, *inkább arra utal, hogy a rómaiak a békéért cserében pénzelték a szarmatákat.* Nem véletlen, hogy az alföldi szarmatáknál – ha nem is túlságosan nagy mennyiségben – előfordulnak I. századi római érmek, s néhány kincslelet kezdő veretei is I. századiak.

A dák háborúban a szarmaták kettős szerepet játszottak. Míg a roxolánok a dákok oldalán léptek hadba, addig a jazigok – remélve, hogy új szövetségeseiktől visszakaphatják győzelem esetén a Decebal által tőlük eltulajdonított területet – a rómaiak mellett törtek lándzsát. A jazigok tehát korábbi ellenfeleik, a betöréseikkel több ízben nyugtalanított rómaiak mellé álltak. A háborúk lezáródása után kialakultak az új politikai erővonalak. Ettől

kezdvé a rómaiaknak már fontos tényezőként kellett számolnia a szomszédságukban élő szarmatákkal, akiket eleve sértett, hogy a visszakövetelt részeket nem kapták meg, s így várható volt, hogy ismét a rómaiak ellen fordulnak. A Birodalomnak ki kellett alakítania új védelmi szisztémáját, ugyanakkor az új Dacia provincia kiépítése további kérdéseket vetett fel: szükséges volt a Barbarikumon keresztülvezető Pannoniával összekötő út (a Maros völgyében) biztosítása.

Az új provincia, Dacia határának kérdéséhez a barbárok szemszögéből szövegtünk hozzá. A romániai kutatás a Bánságot római területként határozta meg. Valójában régóta tudjuk, hogy a Bánság nyugati fele nem tartozott Dacia provinciához. Erre a tényre nemcsak a római erődök hiánya (a Maros-völgyi ellenőrző állomások kivételével) utal, hanem a nagy mennyiségű bánsági szarmata leletanyag, melynek módszeres közzlése a jövő feladata. *Ez a kontaktzóna fontos szerepet tölthetett be a szarmaták gazdaságában. Bizonyíték erre a tibiscumi gyöngyműhely, mely egyértelműen barbár exportra termelt. Feltételezhető a vaselexport is.*

A dák háborúk utáni helyzettel kapcsolatban felvetettünk egy új lehetőséget. A kitűnő stratégia császár, Traianus e szerint talán igényt tarthatott a legyőzött ellenség, Decebal egész országára: ennek nyugati határa pedig a Tisza volt. Hadrianus kompromisszumként adhatta át a barbároknak e terület egy részét, nevezetesen a Tiszántúlt. Ez a feltételezés további kutatásokat igényel. Tény, hogy a szarmata régészeti leletanyag a Duna–Tisza közéről az I. század első fele után fokozatosan áterjedt a Tiszától keletre fekvő területekre. Annak megállapítása azonban, hogy ez Traianus vagy Hadrianus alatt következett-e be, legalábbis egyelőre, nem lehetséges. Annyi bizonyos, hogy a megszorodó mennyiségű lelet és lelőhely alapján újabb bevándorlókkal kell számolnunk. Az új beköltözőkben a legelső roxolán csoportokat kell látnunk, akik kikényszeríthették az átvonulást az Al-Duna mentén.

Az etnikai helyzet megértéséhez a régészeti leletanyag vizsgálatával juthatunk közelebb. Mezőkövesden és Veresegyházán dák tárgyak (is) tűnnek fel a szarmata temetkezésekben. A legkorábbi telepanyagokban (ezek nem korábbiak, mint a dák háborúk időszaka) dák és kelta jellegű leleteket lehet elkülöníteni. Mind nagyobb mennyiségben találjuk a római tárgyakat szarmata földön. A temetkezési rítusról röviden annyit mondhatunk el, hogy gyakorlatilag ebben az időszakban már kimutatható csaknem minden olyan vonása, amely a következő három és fél évszázadban mindvégig jellemző maradt a szarmatáknál.

Jelentős változások színtere volt a Kárpát-medence a II. század második felében. A gót vándorlás hatására megmozdult az egész Barbarikum, mely az ún. markomann–szarmata háborúkban érte el csúcspontját. Lángba borultak a dunai provinciák. Marcus Aurelius szándékában állt – Augustus eredeti elképzelésének megfelelően – a teljes Kárpát-medence

birtokba vétele: két új provinciát szándékozott szervezni (Marcomannia és Sarmatia). A római tárgyak tömeges megjelenése talán a provincializálás előkészítésére (is) utal. Bár e terv nem valósult meg, a szarmaták történetében gyökeres változások következtek be. Újabb hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe, s ezúttal meg tudjuk határozni azt a régiót is, ahonnan átvándoroltak hazánk területére. *Az ún. szarmata csatos lelethorizont előzményét az Alsó-Donnál találjuk. Feltehetőleg nem ez volt azonban az egyetlen terület, ahonnan nyugatra nyomultak. Leleteink egy részének jó párhuzamait találjuk a késő szkíta együttesekben és – ahogyan más időszakokban is – ez arra utal, hogy a Krím történetét és leletanyagát egész korszakunkban különös odafigyeléssel kell kezelnünk.*

Ettől az időszaktól kezdve a megszapорodó régészeti leletegyüttesek már tágabb teret engednek a sztyeppe történet párhuzamba állításához. A Kr.u. III. században a sztyeppe ismét gyökeres változások színterévé vált. A gótok elérték a Fekete-tenger partvidékét. Mint fent már említettük, ennek régészeti vetülete a Csernyahov, majd a Marosszentanna kultúra kialakulása. Számunkra érthetetlen, hogy az erdőlakó gyalogos harcosok hogyan győzhették le a sztyeppe lovasokat a nomád világ közepén. Arra gondolunk, hogy a hunok vándorlása befolyásolhatta az események menetét. Figyelembe kell vennünk az események tárgyalásánál a további ázsiai változásokat is. A III. század a Szaszanida Birodalom kialakulásának időpontja is. A változások/mozgások tehát valóban nem lokálisak.

A Kárpát-medencében a III. század első fele a viszonylagos jólét ideje, Pannonia fénykora. De hogy ez csak a „vihár előtti csend” volt, azt jól igazolja, hogy a század második felében a rómaiak számára tarthatatlanná vált Dacia provincia. A tartomány feladásával az alföldi szarmaták ismét új helyzetbe kerültek. Ettől kezdve már aligha lehettek a rómaiak számára olyan jelentős külpolitikai tényező, mint korábban. Elmondható ez annak ellenére, hogy a tetrarchia időszakában hét nagy császári expedíciót kellett indítani ellenük. Mindemellett azonban a mi vidékünkön a főszerepet a mind nagyobb számban megjelenő germánok vették át a római külpolitikában. A IV. század első felében lezajló – a rómaiaknak az eseményekben csendőr szerepet biztosító – szarmata beháború már csak tovább erősítette ezt a helyzetet.

A korszak szarmata leletanyagában megcsappan a római tárgyak mennyisége. A telepek prosperálnak, és ugyanakkor megfigyelhető egyfajta uniformizálódás. Változás csak a IV. század közepén következett be. A leletanyag mennyisége ekkor hirtelen mértéktelenül megnőtt. A jelenséget csakis egy „demográfiai bummal” magyarázhatjuk, ami egyértelműen bevándorlást jelent. Az új típusú leletanyag is ezt igazolja. A hunok elől megindult a menekülők áradata nyugat felé. A Birodalom betelepítésekkel, illetve a védelmi rendszer további erősítésével igyekezett a feszültséget levezetni. A provinciák előterében feltorlódó,

valamint a betelepített barbár csoportok etnikai meghatározása a hazai régészet legizgalmasabb fejezetei közé tartozik. A szarmata szállásterületen a Tápé–malajdoki temető és köre, valamint a Tiszadob csoport és köre erőteljes germán hatás alatt álló szarmatakat sejtet a IV. század legvégén – V. század elején. Ugyanakkor az V. század elejétől keltezhető Csongrád és vele némileg rokon Ártánd csoport népességében a szarmaták által erősen befolyásolt germánokat sejthetünk. Elhelyezkedésük alapján ez esetben az ártándiak a legkorábbi gepidák hazánk területén. Sajátos módon a centrális Barbarikum intenzívebben kutatott területén, valamint a Duna–Tisza közén hasonló csoportok elkülönítésére még nem került sor. Alighanem ebben jelenthet komoly előrelépést a kulcsfontosságú madarasi temető publikációja vagy egy kicsit északabbi régió esetében a tiszaföldvári sírok közlése. A korábban publikált, kevésbé jól megfigyelt és dokumentált temetőket alighanem ezek alapján lehet majd a jövőben rendszerezni. További lehetőséget jelent a nagyberuházások megelőző feltárásai során előkerült nagyobb sírszámú kései leletegyüttesek közlése.

A Kárpát-medencei késői szarmata történet szempontjából fontos a kiterjedt „külső kapcsolatok” értékelése. Ezek között szerepel a Csörsz-árok problémája, melynek külön alfejezetet szenteltünk.

III.

A hun hódítás új problémákat vet fel a szarmata kutatásban. Éppen ezért ezzel indul kötetünk harmadik fejezete. A római betelepítéseket csak nagy vonalakban tárgyaltuk, mivel ma még alig-alig lehetséges a provinciák területén a régészeti leletek alapján meggyőzően elkülöníteni a különféle barbár etnikumokat.

A szarmaták „továbbélését” keletről nyugat felé tartva tekintettük át. A sztyeppen elsősorban a Szaltovo–majaki kultúra iránti elemekre tértünk ki. Részletesebben vettük górcső alá a kaukázusi alánok/oszétek kora középkori történetét.

Mint arra a bevezetőben már utaltunk, a Kárpát-medence szempontjából le kell szögeznünk, hogy egy akkora tömegű lakosság, mint amelyet a IV–V. században az Alföldön ki tudunk mutatni, nem tűnhetett el nyomtalanul. A jövő fontos feladata ennek beható vizsgálata. Csupán munkahipotézis egyelőre, hogy a gepida időszak jó néhány temetőjében kimutatható nem túl nagy számú torzított koponyás egyén szarmata családfával rendelkezhetett. Ellenkező esetben magyarázatra szorul, hogy miért ennyire szűk körű a szokás a gepidáknál. A viseletben is találunk olyan elemeket (pl. a különféle csüngőkkel gazdagon díszített, hosszú textilövek), amelyek talán szarmata hagyományt követnek a népvándorlás kori germán divatban. Nem lenne ez meglepő annak fényében, hogy a szarmatáknak Kárpát-medencei foglalásuktól kezdve a szomszédos germánokkal, a II. századtól kezdve pedig még a Skandinávia területén lakó germánokkal is (ezekre konkrétan

korábbi fejezetekben a megfelelő helyeken tértünk ki) voltak kimutatható kapcsolatai.

A Kárpát-medencében a legfontosabbnak a honfoglalók iráni kapcsolatait tartjuk. Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés e témával kapcsolatban. A régészeti, nyelvészeti, néprajzi adatok egybehangzóan bizonyítják az erős iráni hatást Árpád népének kultúrájában.

A jászok kérdésében egyetértünk azzal az elképzeléssel, hogy ők – legalábbis részben – a továbbélő Kárpát-medencei szarmaták legkésőbbi csoportja.

A római telepítések, illetve vándorlások révén a szarmaták elkerültek a Birodalom távoli területeire is (Italia, Gallia, Britannia stb.). Külön kiemeltük a britanniai telepítést (Marcus Aurelius), amely révén jelentős segédcsoportok kerültek a Hadrianus Fal mellé. Elfogadható számunkra az az elképzelés, hogy a középkori lovagi kultúra kialakításában fontos szerepet kapott ez a társaság. Ennek legfőbb bizonyítéka az alánok révén a kaukázusi népek körében közismert Nart-eposz és az Arthur-mondakör számos elemének egyezése.

IV.

A negyedik nagy egységben a sztyeppei és a Kárpát-medencei anyagra egyaránt támaszkodva tekintettük át ismereteinket a szarmaták életmódjáról, hitvilágáról, társadalmáról, fegyverzetéről, haditaktikájáról, kinézetéről és viseletéről, kereskedelmi és külkapcsolatairól.

Az életmódra vonatkozóan elsődleges (persze nem kizárólagos) forrásunk a telepkutatás. Minthogy a sztyeppén nincsenek vagy alig-alig tártak fel településeket, itt elsősorban a Kárpát-medencei ismeretanyagra koncentráltunk. Kézenfekvőnek tűnt, hogy úgy mutassuk be az egykori településeket, mint egy utazó, aki először távolról pillantja meg azt. Látja a falu körül a legelésző állatokat, a megművelt földeket, a táj arculatát, a falu elhelyezkedését a tájban. Közeledve már látja az épületeket, belép egy házba, megfigyeli annak berendezését.

Az életmód kutatásán belül mindenképpen hangsúlyos szerepet kapott a földművelés és az ipari tevékenység értékelése. Véleményünk szerint bizonyítható, hogy hazánk területén a szarmatáknál már kiemelkedően fontos szerepe volt a földművelésnek, és szó sem lehetett nomadizmusról. *Felvetettük és igyekeztünk bizonyítani, hogy a gabonát nem csupán saját használatra termeltek, de kivitelre is.*

A települések leletanyaga alapján bizonyítható a szarmaták helyi vasművessége is. Tévedésen alapszik az az elképzelés, hogy a korábban nomád népnél a kovácmesterségnek és ötvösségnek nem lehetett tradíciója.

Míg az életmód értékelésének alapvető forrásbázisa a magyarországi telepanyagok sorozata, addig a hitvilágról a források, a Nart-eposz és a keleti leletanyag a beszédesebb, s ehhez a hazai sírleletekből nyerhetünk kiegészítő információkat. A korábbi publikációinkból

kiemeltünk és alaposan kibővítettünk olyan elemeket, mint a „farn”-kultusz megléte vagy a nők szakrális funkciója. Foglalkoztunk a szkíta pantheon szarmatáknál is bizonyíthatóan továbbélő szereplőivel. Gondolunk pl. a hadistenre és a kardkultuszra vagy a napistenre és a tűzkultuszra. A mágikus tárgyak (amulettek, füstölők stb.) és a mágikus cselekedetek (tárgyak széttörése és a temetkezési rítus más elemei) ugyancsak fontos adalékul szolgálnak. Rituális cselekedettel hoztuk összefüggésbe a településeken talált, szemétdörbe bedobott emberáldozatokat, illetve némely kutyatemetet. Fontos kérdés itt a különböző állatok kultusza, s ezzel összefüggésben az életfával kapcsolatos elképzelésük.

A szarmata társadalom struktúrájáról szerényebb adatokkal rendelkezünk. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az évszázadok során folyamatosan változott. Minthogy ma még ezeket a változásokat nem tudjuk nyomon követni, inkább csak egy-egy kérdést emeltünk ki. Ilyen az amazon-legenda és a matriarchátus problémaköre. Lényeges szempont a nomadizmus kérdése, mely alapvetően meghatározta a szarmaták társadalmának struktúráját a sztyeppén. Ehhez szorosan kapcsolódó a történeti fejezetekben több helyen visszatérő kérdés, a nagycsalád/törzs/törzsszövetség körülhatárolásának és meghatározásának lehetősége. További vizsgálatot igényel, hogy volt-e kettős királyság a szarmatáknál, s egyáltalán mi a különbség az antik auktorok által különféle elnevezésekkel illetett uralkodókkal(?), mint rex, dux, princeps, sceptuchus. Nem választható el a társadalmi struktúra tárgyalásától az írásbeliség kérdése – volt-e egyáltalán a szarmatáknál? A tamgákat a magunk részéről kizártuk ebből a körből, minthogy azok – legyen bármi funkciójuk – semmi esetre sem az írásbeliség bizonyítékai.

Szorosan kapcsolódik a társadalom változásaihoz a fegyverzet és harcászat alakulása. Az egyes fegyvertípusokat és a haditaktikát és stratégiát a Kárpát-medencéből kiindulva mutattuk be, s innen „nyúltunk vissza” a sztyepei előzményekre.

A harci felszerelés szoros összefüggése a férfiviselettel tagadhatatlan. A következő fejezet ezért kapcsolódott ide: a szarmaták kinézete és viselete. Ez a rész egy már megjelent dolgozatunk bővített változata.

Végezetül a térben és időben ugyancsak változatos és változó kereskedelmi és külkapcsolatoknak szenteltünk egy fejezetet. A saurómata időszaktól nyomon követhető részben a régészeti leletek, részben a források adatai alapján a különböző – olykor egészen távoli (Kína, Skandinávia) – területekkel kialakított kontaktus. Természetesen a legárnyaltabb a mindenkori szomszédokkal. A virágkor nyilvánvalóan az az időszak lehetett, amikor az aorszok felügyelték a Selyemút karavánjainak mozgását. A magunk részéről a Kárpát-medencei viszonyokat helyeztük reflektorfénybe és kitértünk arra is, hogy meghatározható-e a barbarikumi úthálózat pusztán az import alapján. A nagyberuházásokat megelőző feltárások

során felszínre került újabb leletanyag az eddigi képet mindenképpen árnyalni fogja, és az már csaknem bizonyos, hogy az eddigi – meglehetősen esetleges – feltárások alapján Ptolemaios szarmata „városait” aligha lehet pusztán a római tárgyak előfordulása, avagy a jelenlegi, folyószabályozás utáni térkép vizsgálata alapján lokalizálni.

A kötet minden egyes fejezetét igyekeztünk olyan illusztrációs anyaggal ellátni, amely érthetőbbé, áttekinthetőbbé és használhatóbbá teszi a szöveges részt. Különös hangsúlyt fektettünk a térképekre, amelyeket részben átvettünk korábbi publikációkból, de sok esetben magunk állítottunk össze.

Munkánkban igyekeztünk végigvinni azt az elvet, hogy az aktuális eredmények összefoglalásánál tárgyilagosan próbáljuk megvilágítani a kutatás különféle, egymással szembenálló hipotéziseit, s állást foglalni olyan kérdésekben, amelyek szakirodalmát kellő mélységben sikerült megismernünk. A sztyepei szarmaták esetében a rendkívül szövevényes és gyakran áttekinthetetlen problémakörök, az óriási területről származó igen nagy számú leletanyag és roppant kiterjedt, sokszor nehezen vagy egyáltalán nem elérhető szakirodalom miatt ez nem mindig volt kivitelezhető. Viszonylag egyszerűbb volt a helyzetünk a „hazai pályán”, ahol eredményeinket várhatóan az utóbbi 10–15 évben feltárt és egyelőre zömében publikálatlan ásatások fogják igazolni vagy módosítani.

Kötetünk pillanatnyi állapotában a hazai szakma tájékoztatására szolgál. Némileg átdolgozott formában alkalmas lenne arra, hogy megismertesse a külföldi szakmai társadalommal a szarmata kutatás jelenlegi helyzetét, mivel tapasztalataink szerint a sztyepei kutatói csak nehezen mélyednek el a Kárpát-medencei történeti és régészeti kérdésekben, a nyugati szakemberek pedig még ennél is kevésbé ismerik elsősorban az orosz és ukrán nyelvű irodalmat, ennek megfelelően a sztyepei régészet eredményeit és a Magyar Alföldről is csak vázlatos tudásanyaggal rendelkeznek. A részletkérdések kihagyásával, a szöveg alapos meghúzásával és elsősorban az illusztrációk kibővítésével a kötet alkalmassá válna arra, hogy szélesebb körű érdeklődő közönséggel ismertesse meg a szarmaták történetét és régészetét, felhasználhatják az általános oktatásban.